

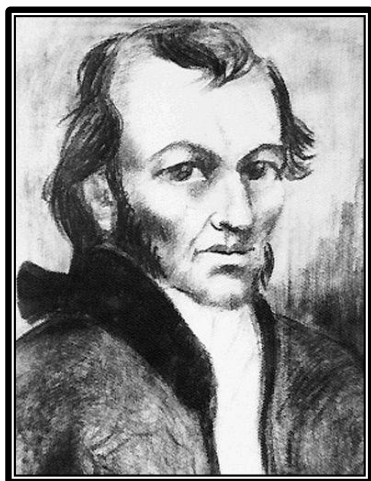
Šachový automat Wolfganga von Kempelena

Jozef Soršák píše:

Prvou veľkou udalosťou súvisiacou so šachom na území dnešného Slovenska, ktorá svojim ohlasom ďaleko presiahla hranice vtedajšej Rakúsko-Uhorskej monarchie, bolo zostrojenie šachového automatu barónom Kempelenom v Bratislave.

Automat bol skonštruovaný takmer pred štvrttisícročím, v podstate išlo iba o technický žart. Tento žart zviditeľnil Bratislavu tak markantne, že len máloktorý šachový, športový alebo akýkoľvek iný fenomén našej histórie sa mu v tomto vyrovná. Kempelen bol vedec a konštruktér svetového formátu a je paradoxné, že šachový automat ho preslávil omnoho viac ako všetko ostatné (a nebolo toho málo), čo vytvoril. Preto sa budem tomuto automatu a jeho konštruktérovi, ako aj okolnostiam za ktorých vznikol, venovať podrobnejšie.

Otec automatu

Wolfgang von Kempelen sa narodil (alebo bol pokrstený) 23. januára 1734 v Bratislave. V matrike bol zapísaný po latinsky ako Wolfgangus Franciscus de Paula Joannes Eleemosinarius Kempelen.

Jeho otcom bol Engelbert Kempelen, ktorý sa oženil s Annou Teréziou Spindlerovou, dcérou Christofa Spindlera - radcu magistrátu slobodného kráľovského mesta Bratislavy, ktorý bol určitý čas aj bratislavským richtárom.

Wolfgangov otec Engelbert Kempelen (1681 – 1761) je v niektorých prameňoch uvedený aj pod menom Kemplin, Kemplen alebo Kempeln.

Členovia jeho rodiny boli potomkami starej írkej rodiny Kemplin, ktorá prišla do Uhorska v polovici 17. storočia. Tešil sa osobitnej dôvere osobitnej dôvere cisárskeho dvora vo Viedni, bol kontrolórom tridsiakov v Bratislave. Ako komorný radca dostal od panovníka Karola III. šľachtický titul a majetky na Žitnom ostrove (napríklad veľkostatok v Hubiciach)¹. Listina, ktorou cisár povyšoval osobu neurodzeného pôvodu do šľachtického stavu sa nazývala indigenát a Engelbert bol teda indigenovaným

¹ Podľa predslovu Slava Ondrejoviča k prekladu knihy Wolfganga von Kempelena *Mechanismus der menschlichen Sprache nebst der Beschreibung seiner sprechenden Maschine*, Wien 1791.

šľachticom². Podľa zistení rakúskej historičky pani Alice Reininger z Viedne, otcom Engelberta bol katolícky biskup írskeho pôvodu v Rábe (dnes Győr), ktorý bol pozvaný do Rakúska-Uhorska cisárom po vytlačení Turkov³.

Základné a stredné vzdelanie získal Wolfgang v Bratislave a v Rábe. Tam začal aj so štúdiom filozofie a práva, ktoré neskôr dokončil vo Viedni. Už počas štúdií na seba upozornil tým, že na požiadanie najvyšších miest preložil latinský tereziánsky urbár do nemčiny a neskôr aj do maďarčiny. Wolfgang mal mimoriadne jazykové znalosti. Okrem írčiny ovládal osem reč: latinčinu, nemčinu, maďarčinu, francúzštinu, taliančinu, angličtinu, slovenčinu a rumunčinu. Po skončení štúdií ho v roku 1755 prijali do služieb viedenského cisárskoho dvora, kde sa stal tajomníkom, neskôr dvorným radcom a v roku 1776 i radcom uhorsko-sedemohradskej kancelárie. V septembri 1757, keď začal vo svojej kariére strmo stúpať, oženil sa s dvornou dámou Márie Terézie - Franciskou a krátko na to bol znovu povýšený. Niekoľko týždňov po svadbe však jeho manželka nečakane zomrela.

V roku 1758 bol menovaný riaditeľom soľnej bane v Transylvánii a druhý raz sa oženil. Mal už dosť sebadôvery vo svoje technické schopnosti, napríklad skonštruoval systém čerpadiel na vysušovanie zatopených banských šacht⁴. Do vedomia verejnosti na celom svete sa zapísal viacerými vynálezmi: patrí medzi ne tlakový vodovod (zásoboval vodou Bratislavský hrad - zvyšky „Kempelenovej studne“ sa na svahu hradného návršia nachádzajú dodnes), kyvadlový most cez Dunaj, dodnes funkčný vodotrysk v Schönbrunnskom cisárskom zámku, tlačiarenský stroj pre slepcov – vďaka nemu mohla známa Slečna von Paradies, hudobníčka a spisovateľka, sama sádzať svoje diela napriek tomu, že bola slepá. Viedol rekonštrukčné práce pri obnove Budínskeho hradu, mal na starosti presťahovanie trnavskej univerzitnej knižnice a tlačiarne do Budína (do Serede konskými povozmi následne po Váhu a Dunaji loďami). Zvládol aj likvidáciu teroristických bánd v Banáte a mal na starosti aj osídlenie Banátu novým obyvateľstvom. Túto činnosť svojho radcu ocenila Mária Terézia doživotnou rentou 1000 zlatých, ktorú však jej nástupca Jozef II. neskôr zrušil.

Zostrojil aj hovoriaci stroj – trvalo mu to dvadsať rokov (šachový automat skonštruoval za pol roka), pričom ho stále nepokladal za dokončený. S prácou na hovoriacom stroji súvisí jeho dielo „Mechanismus ľudskej reči“. Okrem už spomínaných prekladov, technických diel a vynálezov, bola známa aj jeho umelecká činnosť. Vytvoril krajinárske rytiny, písal drámy, z ktorých bola najznámejšia hra Perseus a Andromeda⁵.

Vznik automatu

² V knihe Magyar Sakktörténet I. (Dejiny maďarského šachu I), str. 48 mu autor dáva tento titul bez vysvetlenia.

³ Toto viem z ústneho podania pani Alice Reininger, keď sme spoločne v Bratislave pripravovali výstavu o diele Kempelena pri príležitosti 200. výročia jeho úmrtia, ktorá sa mala konať v roku 2004. Táto výstava sa nakoniec nekonala.

⁴ Tom Standage: Der Türke, Frankfurt 2002, str. 23.

⁵ Podľa predslavu Slava Ondrejoviča k prekladu knihy Wolfganga von Kempelena Mechanismus der menschlichen Sprache nebst der Beschreibung seiner sprechenden Maschine, Wien 1791.

V lete 1769⁶ pozvala Mária Terézia Wolfganga Kempelena na predstavenie, ktoré pozostávalo z predvádzania fyzikálnych (magnetických a elektrostatických) a chemických javov. Takéto predstavenia boli v tej dobe veľmi obľúbené, pretože vyvolávali dojem, že majú vedeckú podstatu. Predstavenie robil francúzsky vedec Pelletier, člen Parížskej akadémie vied. Bola to zmes tradičných kúzelníckych kúskov spojená s vedeckým predvádzaním automatov. Predstavenie pravdepodobne pozostávalo aj z ukážky chemických reakcií, magnetických javov a explózií.

Vysvetlenie mnohých z javov bolo často rozporuplné, Kempelen počas predstavenia cisárovnjej vysvetlil princípy viacerých kúziel Francúza. Predvedené predstavenie neurobilo na Kempelena veľký dojem a pravdepodobne sa na Pelletiera aj hneval, lebo ten svojim chovaním dával najavo nadradenosť Francúzov v oblasti prírodných vied. Keď sa Mária Terézia po predstavení Kempelena opýtala, čo si ako technický expert o predstavení myslí, na údiv všetkých prítomných pokojným hlasom oznámil, že dokáže zostrojiť stroj, ktorý prekoná všetko, čo práve videli.

Hodí Kempelen bol vo svojom okolí známy tým, že to, čo hovorí – to aj myslí vážne, jeho spontánne oznámenie prijali prítomní s podhybovým úsmevom. Kempelen však zostal vážny a cisárovná preto nemohla ignorovať jeho vyhlásenie – toto bolo urobené verejne a išlo aj o česť krajiny. Kempelena uvoľnila na pol roka od jeho povinností v Banáte a pri cisárskom dvore a prikázala mu uskutočniť svoj sľub – zostrojiť automat, ktorý by bol ohromujúcejší ako všetko, čo sa doteraz predvádzalo na európskych panovníckych dvoroch. Kempelen sľúbil, že po návrate urobí svoje vlastné predstavenie.

Vrátil sa naspäť do Bratislavy, kde žil so svojou druhou manželkou Annou Máriou a malou dcérkou Theresiou. Býval na Dunajskej ulici v jednoposchodovom dome, ktorý pôvodne patrili otcovi Wolfgangovej matky. Na fotografii je dom v súčasnom stave (Dunajská ulica č. 20) – v niektorých prameňoch je chybné uvádzané ako pôvodné sídlo Kempelenovej rodiny budova na rohu Klemensovej a Dunajskej ulice⁷.

Utiahol sa do svojej dielne, kde predovšetkým z dreva a mosadze vytvoril počas nasledujúcich mesiacov šachový automat, ktorým sa zapísal do dejín viac ako čímkol'vek iným.

⁶ Podľa viacerých zdrojov. Iný zdroj – Magyar Sakkörténet I, str. 49 uvádza rok 1767.

⁷ Ako príklady uvediem napr. Historický román Roberta Löhra (preklad Dana Kurčáková): Šachový automat, vydavateľstvo Ikar, Bratislava, 2006, str. 21. Autor sa odvoláva na odborné znalosti historikov, ktorých aj vymenoval. Rovnako chybné je sídlo jeho rodiny označené aj na internetovej stránke www.slovenskivynalezoviaebezcz.com/wolfgangkempelen.htm.

Dom Kempelenovcov, autor: J. Soršák, 2014

Bolo to v jeden februárový deň roku 1770, po uplynutí dohodnutého polroka, keď priviezli do Viedenského paláca Hofburg v sprievode baróna Kempelena akési tajomné zariadenie. Dvorania obkľúčili toto zariadenie a snažili sa uhádnuť, čo to je. Kempelen pristúpil k onomu predmetu a stiahol z neho atlasovú prikrývku - objavila sa figurína Turka, ktorý sedel na drevenej stoličke za stolíkom z rovnakého materiálu. Turek mal na hlave turban a bol oblečený do pestrého orientálneho odevu. Hlavu mal naklonenú nad šachovnicou plnou masívnych figúrok, umiestnenou na drevenom stolíku.

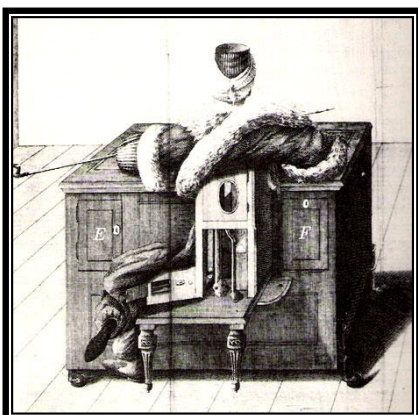
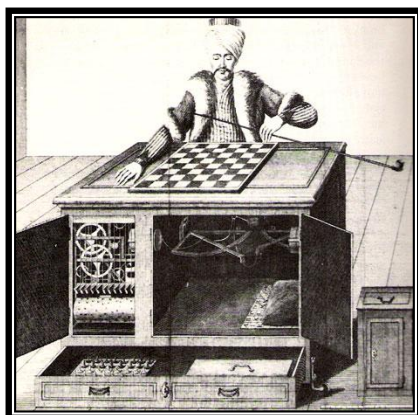
O činnosti šachového automatu (ďalej ho budem nazývať len stručne "Turek" - podľa výzoru figuríny hráča) existuje viacero hypotéz, pretože nákras alebo podrobnejší popis sa nezachoval a sám stroj bol v roku 1854 pri požiari zničený. Toto je všeobecná mienka autorov, ktorí písali o Turkovi a o jeho zničení pri požiari, ja sa však domnievam, že požiarom zničený Turek nebol jediným exemplárom...

Jedno z prvých vyobrazení Turka formou medirytiny a zároveň aj jeho popis urobil Karl Gottlieb von Windisch (1725 – 1793, Bratislava). Windisch bol od roku 1768 senátorom, neskôr starostom Bratislavy. Vydával časopisy, napr. v rokoch 1771-1773 "Pressburgisches Wochenblatt zur Ausbreitung der Wissenschaften und Künste" (Prešporský týždenník ku spracovaniu vedy a umenia)⁸.

K Windischovým listom boli pripojené medirytiny, na ktorých ukazuje šachový automat spredu i zozadu pred hrou a počas hry. Windisch hovorí, že sú urobené „podľa jednotlivých kresieb pána von Kempelena, ktoré boli starostlivo vyryté“ a ďalej tvrdí, že „úplne súhlasia s originálom“.

⁸ Presný titul svojho diela: Karl Gottlieb Windisch's Briefe über den Schachspieler des Herrn von Kempelen, nebst drei kupferstichen, die diese berühmte Maschine vorstellen, herausgegeben von Chr. Von Michel, der k.k. und anderer Akademien Mitglieder, Basel, in dem von Michel'schen Kunstverlage, 1783, Bratislava, vydavateľ: Anton Löwe). Prvá obsiahlejšia správa o šachovom automate vyšla už v „K.K. privilegierten Anzeiger“, Viedeň 1773, 3. ročník, str. 230-232 vo „Vollbedings Archiv der Erfindungen“, Viedeň 1792.

Windisch popisuje šachový stroj nasledovne „Pozostáva z tri a pol stopy dlhej, dve stopy širokej a dva a pol stopy vysokej skrinky v tvare písacieho stola, stojacej na štyroch kolieskach“⁹. Skrinka sa dala posúvať na kolieskach z miesta na miesto. Za ňou sedela na drevenej stoličke pripevnenej ku skrinke figurína strednej postavy, oblečená na turecký spôsob a posúvala sa na stoličke spolu s ňou. Pravú ruku mal Turek stále položenú na skrinke. V ľavej ruke držal dlhú tureckú fajku a vyzeral, ako keby si ju práve vybral z úst. Ľavou rukou Turek premiestňoval figúrky, preto mu ju z nej pred začiatkom hry vždy vybrali.

Medirytiny z Windischových listov zhotovené podľa kresieb Kempelena

Pred začiatkom predstavenia Kempelen pootváral všetky dverka a zásuvku skrinky tak, aby sa každý mohol presvedčiť, že sa medzi hodinovým strojom v zvyšnej časti skrinky a v zásuvke nikto neukrýva. Následne sviečkou osvetlil figurínu, ako aj všetky časti skrinky, pričom boli súčasne otvorené všetky dverka aj zásuvka.

Kempelen nepredvádzal svoj automat vo Viedni dlho, lebo ako dvorného radcu ho čakali aj iné služobné povinnosti. Začiatkom roku 1771 bol Turek „zakonzervovaný“ a celých desať rokov nejavil príznaky svojej existencie. Vieme, že v nasledujúcich rokoch sa Kempelen snažil „dištancovať“ od Turka – domnieval sa, že Turek už splnil svoj účel. Aby ho už nemusel predvádzať, hovoril ľuďom vo svojom okolí, že sa automat pokazil.

Príležitostne však pre dôležitých návštevníkov robil výnimky. V auguste 1774 písal sirovi Robertovi Murrayovi Keithovi, škótskemu šľachticovi, ktorý trval na tom, aby ho mohol vidieť, že automat je pokazený, lebo sa poškodil pri preprave, ale verí, že počas niekoľkých týždňov ho bude schopný opraviť. O mesiac neskôr, sir Robert písal svojmu priateľovi, že 15 jeho krajanov prišlo do Kempelenovho domu v Pressburgu pozrieť chýmy automat, ktorý ako sme si to mohli prečítať v každých novinách v Európe, hrá šach bez pomoci akéhokoľvek viditeľného zástupcu, bez akejkolvek osoby,

⁹ Rozmery v metrických mierach boli uvedené v jednotlivých prameňoch, ktoré som používal nasledovne: Magyar sakk történet I. díel, str. 49: 110 cm - dĺžka, 65 cm - šírka a 90 cm - výška; Standage: Der Türke, str. 29: 120 cm - dĺžka, 85 cm - šírka a 90 cm - výška.

ktorá je ukrytá v ňom alebo v jeho blízkosti. Turek hral dve partie, prvú vyhral a druhú neočakávane prehral¹⁰.

Oživenie činnosti

V roku 1781, približne 10 rokov po „zakonzervovaní“ Turka, sa najstarší syn ruskej cárovnej Kataríny II., následník ruského trónu, veľkoknieža Pavel so svojou manželkou Máriou Fedorovnou vydal na cestu po Európe. Prvou zastávkou na tejto ceste (na sedem týždňov), bolo hlavné mesto Rakúskeho cisárstva - Viedeň. Cisár Jozef II. dcel ruského princa prekvapiť niečím neobyčajným. Radcovia cisárovi pripomenuli existenciu šachového automatu a na cisársky dvor bol pozvaný Kempelen, ktorý dostal príkaz do 5 týždňov automat zrenovovať. Príkaz samozrejme splnil a „Turek“ bol úspešne predvedený budúcemu ruskému cárovi so sprievodom. Toho predstavenie tak naddhlo, že presvedčil rakúskeho cisára, aby tento automat - aj so svojim tvorcom, poslal na cestu po Európe a súčasne ich pozval aj do Ruska. Aj cisárovi Jozefovi II. sa ukázka tak zapáčila, že uvoľnil Kempelena na dva roky zo svojich povinností vo Viedni a poslal ho s automatom na turné po Európe.

Takýto zvrat udalostí nebol v súlade s Kempelenovými plánmi. Keď vytvoril hračku pre Máriu Teréziu, nepredpokladal, že to bude mať až také neočakávané dôsledky. V tom čase sa zaoberal aj štúdiom mechanizmu ľudskej reči a pracoval na skonštruovaní „hovoriaceho stroja“. Tento stroj vyzeral ako schránka, do ktorej sa za pomoci malých mečov vháňal vzduch. Prúd vzduchu, ktorý prechádzal trúbkami, rozkmital špeciálne platničky, spôsobujúce tóny určitej výšky. Členenie reči sa dosiahlo systémom záklopiek (ventilov), prerušujúcich prúd vzduchu. Keď sa stláčali klávesy v určitom poradí, zvuky vytvárali slová. Nakoľko vibrujúce platničky boli vyrobené z kovu a rezonujúce zariadenie bolo z dreva, stroj vyslovoval slová neprirodzeným tónom, pripomínajúcim hlas dieťaťa. Preto sa v niektorých prameňoch nazýva aj bábikou imitujúcou detskú reč. Svoju mnohoročnú prácu Kempelen zúročil v roku 1791, keď vydal vo Viedni knihu „O mechanizme ľudskej reči a konštrukcii hovoriaceho stroja“.

Kempelen znovuvzkrieseného Turka len nerád uvádzal do činnosti. Najskôr zvažoval automat zveriť niekomu inému, túto možnosť však zamietol – riziko pokazenia stroja bolo príliš vysoké a prípadná oprava vykonaná cudzou osobou by mohla odhaliť tajomstvo Turka. To by mu nielen poškodilo renomé, ale spôsobilo by aj pokles jeho vplyvu na cisárskom dvore. Preto Kempelen, aj keď váhavo – vyhovárajúce sa spočiatku na chorobu, na návrh cisára európske turné uskutočnil. Určite tomu dopomohlo aj odobratie doživotnej renty cisárom...

Kempelenovi trvalo niekoľko mesiacov, pokiaľ automat pripravil na cestu tak, aby sa dal čo najjednoduchšie transportovať a znovu zostaviť. Zároveň Turka inovoval. Turek už nielen hral šach, ale aj odpovedal na otázky - dával interview. Jedna z „tlačových konferencií“ bola opísaná nemeckým profesorom, matematikom Karlom Friedrichom Hindenburgom v knihe „Ueber den Schachspieler des Herrn von Kempelen“ (O šachovom hráčovi pána von Kempelena), vydanéj v Lipsku v roku 1784:

¹⁰ Tom Standage: Der Türke, Frankfurt 2002, str. 38.

Otázka: Koľko máte rokov? Odpoveď Turka : „192 mesiacov“ (východné národy počítajú vek na mesiace).

Ste ženatý? - „Mám veľa žien.“

Čo je v škatuľke? - „Časť tajomstva.“

Vďaka čomu je stroj riadený? - „A á ste nevideli?“ (Kempelen pred predstavením ukázal vnútro automatu).

Turek však toto nehovoril. Pred ním bola postavená doštička s abecedou a on prstom ukazoval príslušné písmená, z ktorých demonštrátor skladal slová.

Začiatkom roku 1783 bol Turek pripravený na cestu. V apríli sa kočiar Wolfganga von Kempelena s malým sprievodom - ku ktorému patrili jeho manželka Anna Mária, dcéra Theresia, syn Karl a komorník Anthon, vydal na dvojročnú cestu. Šachový automat bol zabalený do jednej debny a Kempelen sa rozhodol, že pri predvádzaní mu bude asistovať jeho komorník Anthon¹¹.

Kempelen sa rozhodol ísť do Drážďan, Lipska, následne do Paríža a Londýna. Posledné dve mestá boli v 18. storočí známe svojim nadšením pre šach. Pre Kempelena a jeho šachový automat predstavoval Paríž veľkú príležitosť a veľkú výzvu. Vo svojej ceste po Európe videl tiež možnosť ukázať, že je pripravený prezentovať aj ďalšie svoje vynálezy, ak bude o ne záujem (a poskytnutá príslušná podpora). Turek sa síce na cisárskom dvore vo Viedni ukázal ako vynikajúci hráč, ale Kempelen dobre vedel, že v Paríži bude mať dočinenia so šachistami vyššieho rangu. Okrem toho očakával, že členovia Parížskej akadémie vied, jednej z popredných spoločností vedcov v Európe, si zoberú jeho stroj pod drobnohľad. Predpokladal, že u čení páni si budú trúfať viac, ako všetci ostatní, odhaliť tajomstvo Turka¹².

Francúzsky spisovateľ Denis Diderot zvečnil parížsku šachovú scénu tých čias vo svojom známom diele „Rameausov synovec“. Tu opisuje tiež najznámejšie miesto stretnutí – v osemdesiatych rokoch 17. storočia založenú kaviareň „Café de la Régence“. Štangasti tejto kaviarne patrili k známym intelektuálom, boli nimi napr. filozofi Voltaire a Jean-Jacques Rousseau, americký štátnik a prírodovedec Benjamin Franklin alebo aj mladý Napoleon Bonaparte. Medzi najlepších šachistov v Café de la Régence vtedy patrili Legall de Kermeur, ktorého prekonal iba jeho žiak Philidor - bezpochyby najsilnejší šachista Paríža a pravdepodobne aj najlepší šachista svojej doby na svete¹³.

Kempelen chcel v Paríži osobne spoznať Benjamína Franklina. Franklin v Paríži viedol diplomatickú misiu severoamerických kolónií, ktoré povstali proti anglickej korune. Franklin spolupodpísal v roku 1783 v Paríži zmluvu, ktorá potvrdila americkú nezávislosť a odvtedy bol oficiálnym reprezentantom Spojených štátov vo Francúzsku. Jeho viedenský korešpondent M. Walltravers v liste datovanom 12. decembra 1782 oznamuje: „Tento list píšem na žiadosť pána Wolfganga von Kempelena, radcu jeho cisárskeho veličenstva pre finančné otázky. Dostal dovolenku na dva roky a je pripravený navštíviť Paríž, Brusel a Anglicko. Kempelen má v úmysle ukázať a

¹¹ Chenkin: Odisseja šachmatnogo avtomata, časť 1, str. 4.

¹² Tom Standage: Der Türke, Frankfurt 2002, str. 44.

¹³ Tom Standage: Der Türke, Frankfurt 2002, str. 45.

predviest' figurínu Turka, hrajúceho šach. Je to neobyčajný príklad jeho umenia v mechanike a súčasne prostriedok ako pokryť finančné náklady..." Ďalej Walltravers opísal vnútorný vzhľad automatu a dodal: „Ja sám som bol dvakrát prítomný na predstaveniach, no aj tak som nemohol zistiť, kto riadi mechanizmus automatu. To všetko je obdivuhodné“¹⁴.

Franklin mal množstvo záujmov, medzi ktoré patrili aj šach - niekedy strávil za šachovnicou aj 5 hodín. Bol autorom traktátu s názvom "Morálka v šachu". Kempelen napísal 28. mája 1783 Franklinovi osobný list, ktorým ho pozval na návštevu do hotela d'Aligre, aby mu predviedol šachový automat a hovoriaci stroj. Franklin ho o niekoľko dní neskôr navštívil a odohral proti Turkovi jednu partiu, ktorú prehral. Vo Franklinových záznamoch sa nenachádza o tomto stretnutí žiadna správa. Zachovali sa však nepriame dôkazy: v októbri 1783 sa Franklinovi poďakoval jeho priateľ za predchádzajúci list, ktorý mu v jeho mene odovzdal Kempelen. O mnoho rokov neskôr si tiež spomína jeden z Franklinových vnukov na to, ako sa starý otec dobre zabavil pri hre proti šachovému automatu¹⁵.

Počas celého leta boli v Paríži verejné predstavenia Turka. Knieža von Croy vo svojom denníku 24. júna 1783 písal: "Keď nemám nič lepšie na práci, idem sa pozrieť na predstavenie šachového automatu. Je to milá zábava. Tá aparatura je nanajvýš kuriózna, stojí voľne v priestore a funguje na základe jedného triku a čo je nanajvýš zaujímavé, že doteraz ho nikto nebol schopný odhaliť". Knieža videl Turka pravdepodobne v Café de la Régence, kde mal hrať jednu partiu proti Legallovi - ktorú prehral. Je však jedno, či vyhral alebo prehral - Turek bol magnetom pre publikum. Na otázku, či je pripravený sa stretnúť s Philidorom, skromne odpovedal: „Mne sa nepatrí súťažiť s takým silným hráčom“. Aj tak sa však to stretnutie uskutočnilo.

Partia s najlepším šachistom sveta

Francois-André Philidor sa narodil v roku 1726 v rodine hudobníkov. Už ako chlapec spieval v chóre dvornej kapely vo Versailles, kde ho ako desaťročného jeden muzikant naučil základom šachu - členovia dvornej kapely mali dovolené v prestávkach hrať šach a hazardné hry, ako kocky alebo karty. Spomínal si, že raz počas turné v roku 1745, keď ochorel sólista a museli zrušiť všetky koncerty, mohol si zarobiť aj hraním šachu. Hoci bol známy ako najlepší šachista Európy, považoval sa Philidor v prvom rade za hudobníka¹⁶ - stal sa hudobným skladateľom, jedným zo zakladateľov francúzskej komikovej opery.

Už v roku 1749 vydal učebnicu „Analýza šachovej hry“, ktorá sa rýchle zaradila medzi klasiku šachovej literatúry a krátko po svojom vzniku zaujala svoje miesto aj v knižniciach známych politikov a veľkých parížskych mysliteľov. Keďže šachovou silou značne prevyšoval všetkých európskych šachistov, hrával partie nepozerajúc sa na šachovnicu (naslepo) alebo súperom dával výhodu tým, že hral bez niektojej figúrky.

¹⁴ Chenkin: Odisseja šachmatnogo avtomata, časť 1, str. 5.

¹⁵ Tom Standage: Der Türke, Frankfurt 2002, str. 47 – 48.

¹⁶ Tom Standage: Der Türke, Frankfurt 2002, str. 48 – 49.

Philidor sa práve vrátil z Londýna, kde hrával každý rok od februára do mája šach v šachovom klube s názvom Parsloe. V Londýne hral v máji 1782 prvú z mnohých partii naslepo - mal zaviazané oči a nastúpil proti dvom hráčom súčasne, čo vtedy vyzeralo ako mimoriadny výkon. Dňa 28. mája 1783 hral naslepo súčasne s tromi súpermi, z nich dvoch porazil a s tretím remizoval. Jeden londýnsky časopis to nazval "zázrak takej veľkosti, že by to nebolo možné uveriť, keby pritom nebolo viacero svedkov".

Už aj ochota samotného Philidora zohrať partiu proti Turkovi bola senzáciou - víťazstvo proti veľkému majstrovi by bolo pre Kempelena ešte omnoho významnejšie. Pokúsil sa preto niečo urobiť a deň pred stretnutím požiadal Philidora o audienčiu. Ich rozhovor si dodatočne vybavil André, starší syn Philidora:

„Nie som čarodejník“, povedal Kempelen, „ani šachový automat nehrá silnejšie ako ja. No teraz je to jediný zdroj mojich príjmov. Ak automat nad vami vyhrá, budú o tom informovať časopisy a moje živobytie bude zabezpečené.“

Philidor bol uvedený do rozpakov. Šachová ťažkosť bojovala s jemu vlastnou nezištnosťou. Odpovedal vyhýbavo: „Môžem prehrať iba v tom prípade, ak váš automat ukáže dostatočnú silu.“

Stretnutie sa konalo v Parížskej akadémii vied. Turek nepreukázal dôstojný odpor a utrpel porážku. Kempelen bol zrejme rozrušený, ľahostajným však nezostal ani Philidor - jeho syn tvrdí, že žiadny iný šachový súboj nenechal otca tak rozrušeného. Neskôr sa aj Philidor priznal, že ho ani jedna partia proti súperovi - človeku tak neunavila. Zrejme pokladal Turka za pravý automat a dospel k nepríjemnej predstave, že stroj dokáže hrať šach.

Ani porážka od Philidora neznižila všeobecný záujem o šachový automat. Pre Kempelena bola hra proti Philidorovi mimoriadne vydarené reklamné podujatie. V budúcnosti pri prehre Turek na otázku, ako hral jeho súper, odpovedával: „Tak isto dobre ako Philidor“. Meno Philidora sa stalo pre Kempelena štítom aj reklamou¹⁷.

Philidorova partia proti Turkovi bola sledovaná viacerými členmi akadémie vied, ktorí sa snažili prísť na tajomstvo automatu. Ako oznámil *Journal des Savants*, jeden z prvých moderných vedeckých časopisov na svete, vo svojom septembrovom vydaní 1783 - nepodarilo sa im to. Turka tam nazvali celkom otvorene automatom a uviedli, že umenie a spôsob akým konštruktér svoj stroj riadil, boli tak šikovní a tajomné, že aj mnohí učená, ktorí ho v Paríži sledovali, nemohli prísť na to ako funguje. Všetko, čo parížski experti dokázali vyjadriť, bola jedna detailná hypotéza o tom, akým možným spôsobom dokáže Turek fungovať. Všetci v ňom videli použité triky s magnetickými javmi alebo v automate skryté diela. Vedci dospeli k záveru, že mechanizmus Turka môže byť kombináciou magnetických trikov a rafinovanej mechaniky. Zo skutočnosti, že Anthon občas prikočl k aparátu a znovu ho natiahol, vyvodzovali, že ide o jeden komplikovaný model sústavy valčekov s kolíkmi vo vnútri aparátu, ktoré sú sériou šachových ťahov naprogramované podobne ako melódie na valcoch hudobných automatov alebo ako Vaucansonov hráč na flautu¹⁸. Predpokladali, že Kempelen držal jeden magnet skrytý v taške, pomocou ktorého mohol medzi rôznymi kombináciami

¹⁷ Chenkin: *Odisseja šachmatného automata*, časť 1, str. 5.

¹⁸ Jacques de Vaucanson (1709 - 1782) - francúzsky mechanik a konštruktér, autor automatickej figuríny hrajúcej na flaute známej pod názvom flautista. V roku 1748 bol menovaný za člena Francúzskej akadémie vied.

t'ahov (sem a tam) niečo prepínať. Inak vyjadrené: Kempelen riadil automat nie t'ah od t'ahu, ale iba stratégiu - a to bolo tiež jedným z vysvetlení toho, prečo automat nechal diváku hrať nekontrolované. Všetko to bolo, ako priznal Journal des Savants, "iba povrchný dojem, ktorý mohol zvýšiť obdiv mimoriadneho talentu monsieura Kempelena".

Mimoriadne dôležité bolo, že tajomstvo automatu nebolo odkryté ani po opakovanej skúške pred akadémiou vied. V Paríži teda prevládla mienka, ktorá považovala Turka za skutočný automat. Keď sa bratom Montgolfierovcom podaril 5. júna v Annonay prvý let v teplovzdušnom balóne, bolo jasné, že sa dajú stavať lietajúce stroje. A keď existujú lietajúce stroje, prečo by sa nedali zostrojiť aj šachové automaty?

Putovanie po Európe

Kempelenove vystúpenia v Paríži boli senzáciou aj v Londýne. V meste bolo viacero čulých šachových scén, ale tiež mnoho výstav automatov a iných zázračných výtvorov techniky. Najznámejším miestom pre takéto predstavenia bolo Kapelle priamo v Spring Gardens, nachádzajúci sa na dnešnom Trafalgar Square. Majiteľom bol James Cox, výrobca automatov a drahých hračiek, ktorý tu v roku 1772 zriadil múzeum mechanických hračiek – malo v zbierke aj luxusné diela, napr. drahokamami osadené slony a rôzne mechanické tigre, bažanty a labute.

Na jeseň 1783 prichádza Kempelen s Turkom do Londýna, automat vystavuje v Savile Row č. 8.

Veľkému záujmu verejnosti pomohlo účinnou reklamou aj uverejnenie ďalšej knihy, ktorú napísal Kempelenov priateľ Windisch. Po už spomínanej knihe z roku 1773 nasledovalo jej rozšírené vydanie v roku 1780 a najnovšia kniha - vydaná v roku 1783 v Bazileji, mala názov "Briefe über dem Schachspieler des Herrn von Kempelen" (Knihy o hráčovi pána von Kempelena). Skoro na to vyšla vo francúzskom preklade a v angličtine s názvom „Inaminate Reason“ (Neživý rozum). Kniha bola napísaná ako séria listov neznámemu priateľovi, pričom popisuje nielen vonkajší vzhľad a činnosť automatu, ale aj jeho podrobnú históriu a životopis Kempelena.

Po jeden a pol roku strávenom v zahraničí sa Turek vracal domov cez Nemecko, so zastávkami v Karlsruhe, Frankfurt, Gothe a Lipsku - kam dorazil v septembri 1784. Na Lipskom Michalskom trhu videli automat aj dvaja významní vedci: Carl Friedrich Hindenburg¹⁹ - nemecký matematik a profesor filozofie a fyziky na univerzite v Lipsku a Johann Jacob Ebert - profesor matematiky na univerzite vo Wittenbergu.

Obaja automat, nezávisle na sebe, opisali. Uvádzali, že Turek predvádzal Kempelen a aj jeho komorník Anthon. Kempelen natoľko dôveroval schopnostiam svojho komorníka, že mu niekedy pri produkciách prenechal ovládanie automatu, zatiaľ čo on zaujal miesto v publiku. Táto okolnosť ohromila obzvlášť tých, ktorí pripúšťali, že Kempelen riadi automat z malej vzdialenosti (dnes by sme to nazvali, že disponuje diaľkovým ovládaním).

¹⁹ Automat opísal v diele: "Ueber den Schachspieler des Herrn von Kempelen nebst einer Abbildung und Beschreibung Einer Sprechmaschine" v "Leipziger Magazin zur Naturkunde, Mathematik und Oekonomie", Leipzig 1784.

Prezentácia Turka v Lipsku bola veľkým úspechom. Ebert opísal automat a hovoriaci stroj²⁰, ktorý Kempelen tiež predviedol, ako dve najpozoruhodnejšie kuriozity tohoročného Michalského trhu. Ebert si všimol, že Turek bol silný hráč a v Lipsku prehral iba dve partie. Možnosť, že v skrinke je skrytý človek, vylučoval. Keďže automat nebol počas produkcie v blízkosti steny alebo závesu, nedokázal si predstaviť, že by bol riadený inou osobou ako Kempelenom alebo Anthonom. Došiel k záveru, že mechanizmus vo vnútri samotného Turka síce vykonáva jednotlivé ťahy prostredníctvom jeho ľavej ruky, avšak stratégia hry je určovaná človekom²¹.

Po príchode do Viedne zostal Turek na zámku Schönbrunn, kde od roku 1785 takmer 20 rokov na neho sadal prach. Existujú však písomné svedectvá o niekoľkých produkciách počas tohto obdobia.

Po smrti Jozefa II. v roku 1790 slúžil Kempelen ďalej jeho nástupcovi Leopoldovi II. a následne Františkovi II., ktorý nastúpil na trón v roku 1792. V roku 1798 sa stiahol do súkromia. Posledné roky svojho života strávil vo Viedni, kde sa stal jeho dom obľúbeným miestom pre stretnutia vedcov, umelcov a intelektuálov. V roku 1801 ponúkol gróf Cobenzl, ktorého pred mnohými rokmi Turek porazil, Kempelenovi vedúcu pozíciu vo Viedenskej akadémii umení, ale ten to s poukázaním na svoj zdravotný stav odmietol²².

Kempelen zomrel vo Viedni 26. marca 1804. Šachový automat po smrti jeho tvorca zdedil jeho syn Karl von Kempelen, ktorý bol koncipientom dvornej komory. V tlači sa písalo, že dedič “zázračnú mechanickú hračku” príležitostne predá. A aj sa tak stalo.

Nový vlastník automatu

Automat kúpil Johann (Ján) Nepomuk Mälzel. Tento sa narodil v roku 1772 v bavorskom meste Regensburg ako syn výrobcu organov. Inžinierstvo a mechaniku študoval v Londýne a v Paríži. Do Viedne prišiel v roku 1792 ako 20-ročný mladík. Zo začiatku dával hodiny hudby, no čoskoro obrátil na seba pozornosť svojimi mimoriadnymi technickými schopnosťami.

Mälzel bol, rovnako ako Kempelen, talentovaným vynálezcom. Špecializoval sa najmä na mechanické hudobné nástroje. Skonstruoval Panharmonicon, ktorý po prvý raz predviedol v roku 1805 vo Viedni. Bol to 1,85m dlhý, rovnako široký a 1,52m vysoký technický prístroj, ktorý obsahoval kompletný mechanický orchester s trumpetami, klarinetmi, husľami, violončelami a bicími nástrojmi. Podobal sa obrovským hracím hodinám, ktoré boli ovládané rotujúcimi valčekmi vybavenými kolíkmi. Takéto zloženie sa vtedy volalo „Turecká muzika“. Mechanická aparátúra však bola schopná zvládnuť aj zložité symfonické diela - Ludwig van Beethoven svoju skladbu Víťazstvo Wellingtona pri Vittorii zložil špeciálne pre Mälzelov Panharmonicon. A ak významný skladateľ spojí svoje meno s mechanickým orchestrom, tak to bezpochyby nebola len technická hračka.

²⁰ Johann Jacob Ebert: Nachricht von dem berühmten Schachspieler und der Sprechmaschine des Herrn von Kempelen, Leipzig 1785.

²¹ Tom Standage: Der Türke, Frankfurt 2002, str. 68 – 69.

²² Tom Standage: Der Türke, Frankfurt 2002, str. 90.

Začiatkom roku 1807 cestoval Mälzel so svojím mechanickým orchestrom do Paríža, kde hrával niekoľko mesiacov po dve predstavenia denne. Mal nepodchybné veľké nadanie na oblasť, ktorú dnes voláme showbiznis - „najchýbejší k. u. k. (kráľovský a cisársky) dvorný mechanik“, ako sa sám tituloval, mal jemný zmysel pre vkus a želania obecnstva, inak by si nemohol dovoliť po rozšírení repertoáru hudobného automatu zvýšiť vstupné na dvojnásobok a požadovať šesť frankov namiesto obvyklých troch. Nakoniec nedal Panharmonicon pod dohľadom jedného manažéra v Paríži a vrátil sa späť do Viedne. O rok neskôr potešil obyvateľov znovu francúzskeho hlavného mesta svojim novým výtvorom - mechanickým trumpetistom. V roku 1808 Mälzel predal Panharmonicon za 60000 frankov a vrátil sa do Viedne, kde od roku 1808 zastával miesto dvorného mechanika - rovnako ako kedysi Kempelen.

Mälzel mal aj iné vynálezy a zlepšenia, pravdepodobne najznámejším z nich sa stal „Metronóm“ – mechanický prístroj na rytmus hudby, na ktorý dostal patent v Paríži v roku 1816. Ešte nedávno sa v notách pre označenie tempa v hudobnom diele dávali písmená „M. M.“, čo znamenalo „Metronom Mälzela“.

Nevieme, či sa Mälzel už pred smrťou Kempelena pokúsil Turka odkúpiť. Keď však automat získal od jeho dediča, musel ho nielen opraviť (nahradiť poškodené časti), ale sám musel prísť na tajomstvo jeho činnosti – zistiť, akým spôsobom automat funguje.

Podarilo sa mu to veľmi rýchlo, keďže už v rokoch 1804 - 1808 predvádzal automat v Nemecku.

Fiktívna partia s Napoleonom

V roku 1809 sa francúzsky cisár Napoleon Bonaparte zdržiaval so svojim vojskom v Schönbrunne pred vagramskou bitkou. Napoleon bol veľmi vytrvalý, ale slabý šachista. Zachovali sa nám tri partie, ktoré sa mu prisudzujú, pričom jedna z nich má byť práve proti Turkovi²³.

Je však sporné, či sa takýto zápas uskutočnil.

Je opradený mnohými mýtmi. Podľa jedného z nich, Napoleon údajne počas hry naschvál vykonal ťah odporujúci pravidlám, načo Turek dotyčnú figúru vrátil späť na pôvodné pole a sám potiahol. Vzápätí sa to zopakovalo a keď Napoleon aj po tretí raz vykonal ťah proti pravidlám, Turek stratil trpezlivosť (?) a figúrky zmietol zo šachovnice. Nato sa Napoleon (ktorý sa tak vyhol prehre) spokojne vzdalil.

V knihe Ludwiga Badmanna²⁴ je uverejnená údajná partia, ktorá neskončila zhadením figúrok, ale matom. Dokazuje to aj zápis tejto partie, v ktorej Napoleon hral s bielymi figúrkami: 1.e4 e5 2.Df3? Jc6 3.Sc4 Jf6 4.Je2 Sc5 5.a3 d6 6.0-0 Sg4 7.Dd3 Jh5 8.h3 Sxe2 9.Dxe2 Jf4 (9...Jg3? by bolo zbrklé pre 10.Df3.) 10.De1 Jd4 11.Sb3 Jxh3+! 12.Kh2 (Samozrejme, že jazdca nemožno brať 12.gxh3 pre Jf3+. Asi sa namiesto prevedenia ťahu mal radšej už vzdať.) 12...Dh4 13.g3 Jf3+ 14.Kg2 Je1+ 15.Vxe1 Dg4

²³ Magyar sakk történet I. kötet, str. 51.

²⁴ Ludwig Bachmann: Aus vergangenen Zeiten, Band I, Heft 2/150, Berlin 1920.

16.d3 Sxf2 17.Vh1 Dxc3+ 18.Kf1 Sd4 19.Ke2 Dg2+ 20.Kd1 Dxh1+ 21.Kd2 Dg2+ 22.Ke1 Jg1 23.Jc3 Sxc3+ 24.bxc3 De2 mat²⁵.

Za pravdepodobnú bola považovaná partia Napoleona proti Turkovi aj preto, že Napoleonov nevlastný syn Eugène de Beauharnais odkúpil niekedy medzi rokmi 1809 a 1812 od Mälzela šachový automat za 30000 frankov.

Definitívny odchod z Viedne

Eugène bol synom Napoleonovej prvej manželky Josephine s jej prvým manželom, Alexandre de Beauharnais, ktorý zomrel v roku 1794 pod gilotínou. Hoci Eugène svojej matke manželstvo s Napoleonom najprv zazlieval, neskôr sa jeho vzťah k svojmu nevlastnému otcovi vyvinul do vzťahu najužšej dôvery - stal sa cisárovým osobným adjutantom (pobočníkom). Napoleon odmenil jeho dôveru a vernosť - v roku 1805 ho vymenoval za miestodržiteľa Milána a sprostredkoval mu manželstvo s princeznou Amáliou Augustou Bavorskou. Eugène bol s Napoleonom v roku 1809 aj v Schönbrunne. Bol tiež nadšeným šachistom. Dôležité však je, že v písomnostiach, ktoré zanechal, nie je žiadna zmienka o zápase Napoleona s Turkom.

Jedna z verzií nadobudnutia automatu Eugène de Beauharnaisom hovorí, že sa dopočul o šachovom automate a vybavil si, aby ho videl na vlastné oči. Po uzatvorení Schönbrunnskej mierovej zmluvy s Rakúskom, pred návratom do Milána, urobil vo Viedni veľký nákup. Je celkom možné, že na zozname nakúpených vecí sa odtol - povedľa hračiek pre deti, porcelánu a šperkov pre manželku, niekoľkých koní a najmenej dvoch klavírov, aj šachový automat²⁶.

Nový majiteľ skúšal prísť na podstatu tajomstva Turka. O jeho úsilí napísal vtipne Karel Opočenský²⁷ „...zabudol kúpiť aj bystrého dhlapíka, takže stroj iba vrčal a kašľal, ale mat nedával.“ Eugène de Beauharnais nedokázal šachový automat "vzkriesiť" a uviesť do činnosti. Po roku 1815 sa, po definitívnej porážke Napoleona, stiahol z politiky a spolu so šachovým automatom sa zdržiaval v Mníchove.

Mälzel s odstupom času zistil, ako mu Turek chýba - čo všetko by s ním ešte mohol dosiahnuť, resp. koľko by ešte mohol zarobiť. V roku 1817 odcestoval do Bavorska a pokúsil sa Turka odkúpiť späť od bavorského kráľovského vojvodu z Leuchtenbergu a princa z Eichstättu - ako sa nechal Eugène de Beauharnais titulovať. Ten však bol odhodný ho predat' späť za cenu 30.000 frankov, za ktorú ho pred rokmi získal. Podľa článku de Tournaya v šachovom časopise²⁸ si mal Mälzel Turka iba prenajať a za prenájom platiť splátky. Zároveň Mälzel mohol Turka predvádzať len v Európe. Prenájom potvrdil sám Mälzel, ktorý v jednom liste napísanom neskôr sám hovorí o „automatickom hráčovi šachu, ktorého mu princ Eugène zveril“.

Mälzel automat kompletne zrekonštruoval a odcestoval s ním do Paríža. Predvádzal ho tu väčšinu roka 1818, spolu s mechanickým trumpetistom a Panharmonicom.

²⁵ Magyar sakk történet I. kötet, str. 51.

²⁶ Tom Standage: Der Türke, Frankfurt 2002, str. 101.

²⁷ Houška, Opočenský: Šachy s úsměvem, Praha 1961, str. 13.

²⁸ Le Palamède 1836, str. 83 – 86.

³² Tom Standage: Der Türke, Frankfurt 2002, str. 107.

³³ Tom Standage: Der Türke, Frankfurt 2002, str. 114.

Keď získal dosť peňazí na cestu do Anglicka, vybral sa spolu s automatmi do Londýna. Počas nasledujúcich dvoch rokov nechal svojmu spolupracovníkovi W. J. Hunnemannovi zapísať 50 partii Turka a tie vydať ako brožúru s názvom: "A Selection of Fifty Games from Those Played by the Automaton Chess Player, During Its Exhibition in London 1820, Taken Down, by Permission of Mr. Maelzel, at the Time They Were Played" (Výber 50 partii hraných automatickým šachistom pri príležitosti svojej výstavy v Londýne 1820, zaznamenaných počas hry s dovolením p. Mälzela). Nasledujúce leto Mälzel navštívil so svojim predstavením zase iné časti Anglicka. Práve kratšie vystúpenia sa stali obzvlášť lukratívnymi. Napríklad za dva týždne v Liverpoole zarobil viac peňazí ako predtým za šesť mesiacov v Londýne.

Odhalené tajomstvo

V šachovom automate sa ukrýval človek. Dôvodom, prečo ho nebolo pri predvádzaní vidieť, bol dômyselný systém zrkadiel. Kto sa v tomto automate ukrýval ako skutočný hráč po jeho zostrojení, pokiaľ automat vlastnil Kempelen? To už asi nikdy nezistíme, avšak s určitosťou môžeme povedať, že to nebol nikto zo známych majstrov žijúcich v tej dobe. Veď napríklad Johann Batist Allgaier bol ešte len dieťa, keď začal Kempelen automat konštruovať.

Bol tento silný šachista, ktorý sa ukrýval v automate z Bratislavy? Je to pravdepodobné a v Bratislave muselo byť viacero silných hráčov, pretože bez súperov by nemal hráč ukrývajúci sa v automate možnosť šachovo vyrásť. Niektorí ho predsa musel šachu naučiť, s niekým musel pravidelne hrať. Veď šachová literatúra tu ešte neexistovala...

Vieme však, kto sa v šachovom automate skrýval, keď automat predvádzal Mälzel. Mälzel bol dobrým obchodníkom a ukázal sa pri voľbe "duše" Turka veľmi náročný. Po spomenutom Allgaierovi (do 1809) boli pod šachovnicou medzi pákami a kolieskami a dômyselne zostavenými zrkadlami, ktoré pri otváraí malých dvierok vyvolávali dojem úplnej prázdnoty - vtesnaní Alexander (1818), Boncourt (1818), Mouret (prasynovec Philidora, 1819 - 1820) a Lewis (1820 - 1821). Obzvlášť sa vyznamenal Mouret. Hoci spravidla svojim súperom dával pešiaka a ťah „napred“, prehral z cca 300 partii len šesťkrát.

Tajomstvo automatu bolo takmer prezradené pri predvádzaní v jednom nemeckom mestečku. V priebehu predstavenia vznikla panika, keď niekto zakríčal „horí!“ Mouret, hrajúci v automate sa usiloval rýchle dostať von z dreveného vnútrajška stroja, ale našťastie ho Mälzel duchapritomne zatiahol k závesu... Pravdepodobne to však bol práve tento hráč, ktorý raz v povznesenej nálade vyzradil tajomstvo automatu, čím stroj stratil svoju príťažlivosť...

Vysnívaná Amerika

Mälzel svojimi automatmi už nedokázal zaujať publikum. Keďže jeho dlžoby naďalej hrozivo narastali, odhodlal sa k drastickému kroku. Dňa 20. decembra 1825 v

prístave Le Havre nechal naložiť všetky svoje automaty na poštovú loď Howard a vydal sa na plavbu do New Yorku - všetky starosti a dlhy nechal za sebou v Európe²⁹.

Spolu s ním cestovali aj tirolský mechanik Christian Tschumhall s manželkou a svojimi tanečníkmi na lane - bábkami vysokými 50cm, ktoré tancovali, poskakovali, smiali sa i plakali... Boli tiež zaradené do programu atrakcií určených na to, aby nadchli jednoduché publikum Nového sveta. Mälzel ich považoval za najdokonalejšie mechanizmy, ktoré kedy videl. Edgar Allan Poe o bábkach neskôr napísal: „Tanečníci na lane sú úplne nenapodobiteľní. Keď sa smeje klaun, jeho ústa, oči, oboče, viečka, v podstate celá tvár sú nasýtené prirodzenými emóciami. Každé gesto klauna a jeho partnera sú také ľahké a prirodzené, že iba malé rozmery figúrok a to, že ich predstavili divákovi pred tancom na lane, mohli presvedčiť divákov, že to boli drevené automaty a nie živé stvorenia...“³⁰.

Mechanikova manželka bola malička dôvtipná Francúzka. Cesta cez oceán vtedy nebola ani tak nebezpečná, ako zdĺhavá. Parník vošiel do Newyorského prístavu až 3. februára roku 1826, Mälzel za jeden a pol mesiaca naučil Francúzku šachovým znalostiam, aby ju pripravil ako svoju asistentku. Bohužiaľ, jej meno nám história nezachovala.

O niekoľko týždňov, 13. apríla, vystúpil Turek v sále hotela National na Broadway. Keď po prvý raz demonštroval svoje majstrovstvo v Amerike, súperim nemali žiadne šance na výhru - lebo hral „s presnosťou počítača.“ Je to zarážajúce, ale presne takto začali svoju šachovú kariéru súčasné počítače IBM. To kúzlo bolo dané maličkosťou - divákovi sa predkladalo na výber viacero pozícií, v ktorých vždy vyhrávala strana, ktorá bola na ťahu. A pretože právo prvého ťahu mal vždy automat, nezáležalo na tom, akú farbu kameňov si vybrali diváci - títo vždy museli prehrať. Stačilo si zapamätať presné poradie ťahov... Občas sa divákovi ponúkali neočakávané kombinácie, uvedené napr. v knihe Philippa Stammu zo Sýrie, vydané v Paríži v roku 1737.

Onedlho sa začali nad šachovou ilúziou sťahovať mračná. Už začala byť príliš nápadná tá malička nenápadná žena, ktorá vždy v čase predvádzania automatu zmizla. Publikum začalo reptáť a podujatiam hrozilo fiasko už pri začiatku amerického turné. Našťastie viedenský mechanik disponoval nielen vysokou technickou zručnosťou, ale aj veľkou vynaliezavosťou. Často, keď už sa zdalo, že krach jeho podnikania je neodvratný, bol schopný nájsť cestu aj zo zdanlivo úplne bezvýhodného položenía. Nestratil hlavu ani tentoraz.

Mälzel si vedel ľahko porozumieť ľuďmi. Hoci bol v New Yorku len krátko, spriatelil sa s redaktorom časopisu „Evening Post“ Wiliamom Colemanom, veľkým priaznivcom šachu. S neobvyklou otvorenosťou povedal novému priateľovi o svojich ťažkostiach a ten on mu navrhol, aby by v automate hral jeho 13-ročný syn. Coleman mladší bol v eufórii - nie každému mladíkovi sa podarí zohrať hlavnú úlohu v neobyčajnom dobrodružstve. Keď pri najbližšom predstavení Turek chladnokrvne premiestňoval figúry na šachovnici, malá Francúzka veselo štebotala v hľadisku. Nie je známe, akou šachovou kvalifikáciou disponoval náš mladý hrdina, no rozohrával všetky tie isté zákerné pozície. To príliš nevyhovovalo Mälzelovi a ani publiku, posla z Európy však už bola na ceste.

²⁹ Tom Standage: Der Türke, Frankfurt 2002, str. 129.

³⁰ Chenkin: Odisseja šachmatnogo automata, časť 1, str. 9.

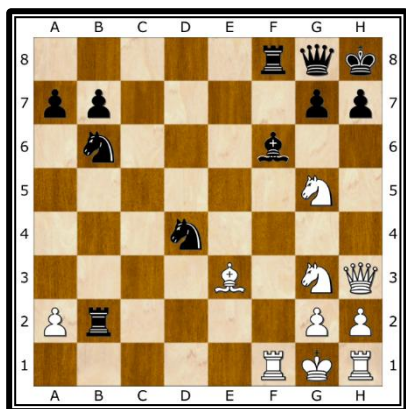
Tá prišla 27. septembra 1826 do Bostonu, kam sa premiestnil na svojom turné Mälzel. Bol ňou 25-ročný Wilhelm Schlumberger, neposedný ďovek a romantik, v šachu milovník ostrých pozícií. Mälzel sa s ním zoznámil v parížskom Café de la Regens a ľahko ho „naverboval“ - za 50 dolárov na mesiac. Jediným „chronickým nedostatkom“ Schlumbergera bol jeho vysoký vzrast, meral 180 cm. No niet zla bez dobra – a ako sa skoro presvedčíme, obzvlášť táto okolnosť spasila Mälzela od riadnej hrozby prezradenia.

Stalo sa to v Baltimore v máji 1827. Dvaja miestni chlapci, zaujatí tajomstvom, začali Turka špehovať. Vybrali si vynikajúce pozorovacie stanovisko – strechu susedného domu, odkiaľ bolo možné dobre pozorovať okná veľkej izby, kde Mälzel ukrýval automat po predstavení. Ich úsilie bolo odmenené. V jeden deň, keď bola v meste neznesiteľná horúčka, sa okienice tajomnej izby roztvorili dokorán a chlapci uvideli Mälzela, ponáhľajúceho sa opustiť skrýšu automatu. Neverili svojim očiam: z „tureckého zajatia“ vyšiel od potu mokrý, zadýchaný človek oblečený v košeli s krátkymi rukávmi. To bol Schlumberger! Desivé tajomstvo spaľovalo mladých detektívov, dlho ho skrývať nemohli a porozprávali ho svojim rodičom. Únik informácií pokračoval, pokiaľ sa nedostal do redakcie miestnych novín. A vtedy vypukol škandál. Prvého júna baltimorská „Gazetta“ umiestnila článok pod veľkým titulkom „Hráč šachu odhalený!“ Senzačná správa o bezpríkladnom podvode tých, čo prišli s putovným divadlom na hostovanie, sa stretla s rozhorčením. Prejsť Američanom cez rozum – to tu ešte nebolo! Ale Američania zle poznali Mälzela. Pred tvárou strašnej katastrofy nebol skúpy na výdaje. Ťažko povedať, koľko stála operácia na záchranu podujatia, je známe iba to, že noviny čoskoro zabudli na odhalenie. Vo svedectvách mladých svedkov sa našli nepresnosti a protirečenia, jeden z chlapcov (ako sa spomínalo v komentároch) údajne pýtal za svoje oznámenie honorár. A tam, kde to smrdí peniazmi, veď nebjávajú vždy čisté... Hlavný protiargument bol však asi v nasledovnom: ako mohol byť taký dlhán ako Schlumberger schovaný v skrinke, kde by sa ťažko zmestilo aj dieťa! Hovorilo sa tiež, že Mälzel zinscenoval „odhalenie“ automatu na reklamné účely. Turek bol rehabilitovaný. K tomu sa Mälzel poponáhľal zahrat' na patriotické činy Baltimorečanov.

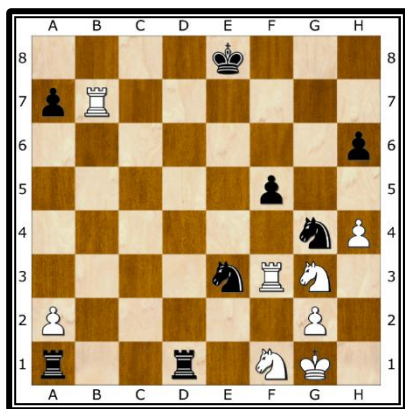
V ich štáte býval Charles Carrol, posledný žijúci z 56 mohykánov, ktorí podpísali 4. júla 1776 Deklaráciu nezávislosti - zakladajúcu listinu štátnosti USA. Jeho meno stálo v jednom rade s takými veľkými Američanmi, ako boli Thomas Jefferson alebo Benjamin Franklin. Carrol mal 89 rokov, vek pre šach trochu privysoký, a tak Schlumberger musel vynaložiť nemalé úsilie, aby pomohol preslávenému veteránovi vyhrať nad Turkom – v zápase, ktorý sa konal v Baltimore pri veľkom zhromaždení publika. Američania boli vo vytržení.

Zachovala sa aj jedna z partii odohraných automatom v Amerike. Bola publikovaná v „National Gazette“ 3. februára 1827 na titulnej strane ako najdôležitejší materiál čísla! Partia sa hrala v súkromnej spoločnosti a začala 15. januára 1927. Čiernymi hral V. Mister, ktorý podľa žrebu začína: 1...e5 2.e3 Sc5 3.d4 exd4 4.exd4 Se7 5.f4 d5 6.c4 Jf6 7.Jc3 0-0 8.Jf3 c5 9.cxd5 Jxd5 10.Sc4 Se6 11.Db3 Jb6 12.Sxe6 fxe6 13.Dxe6+ Kh8 14.Se3 cxd4 15.Sxd4 Sh4+ 16.Kf1 Vxf4 17.Vd1 Df8 18.Kg1 Jc6 19.Dh3 Sf6 20.Se3

Vb4 21.Vf1 Vxb2 22.Jg5 Dg8 23.Jce4 Jd4 24.Jg3 Vf8. Partia bola po dvoch hodinách hry na týždeň prerušená.

Partia po 24. ťahu čierneho.

Partia po 45. ťahu bieleho.

Partia pokračovala 22. januára, o štvrtjej hodine popoludní: 25.Dg4 Dd5 26.De4 Dxe4 27.J5xe4 Jc4 28.Sg5 Vb6 29.h4 Kg8 30.Sxf6 gxf6 31.Jh5 f5 32.Jg5 h6 33.Jh3 Je3 34.Ve1 Jd2 35.Vc1 Vd8 36.J3f4 Vd2 37.Vh3 Vbd6 38.Vf3 Jg4 39.Jg3 Jce3 40.Jf1 Vd1 41.Vc8+ Kf7 42.Vc7+ Ke8 43.Vxb7 Va1 44.Jh5 Vdd1 45.Jhg3. Po dvoch hodinách hry bola opäť prerušená.

Od pozície na druhom diagrame sa dohrávala v nasledovný deň, utorok 23. januára 1827: 45...Vxa2 46.Jxf5 Vxg2+ 47.Kh1 Jf2+ 48.Vxf2 Vxf2 49.J5xe3 Vdxf1+ 50.Jxf1 Vxf1 51.Kg2 Vf7 52.Vb8+ Ke7 53.Vh8 Vf6 54.Vh7+ Ke6 55.Vxa7. Tu bola daná partia, po obojstrannom súhlase, za remízu.

Život malého putovného divadla, plný obáv, pokračoval. Philadelphia, Boston, Washington, New Orleans a iné mestá ponúkali svoje najlepšie sály. Turek nepoznal neúspechy, Schlumberger sa nachádzal v rozkvetení svojich tvorivých síl a bol bezo sporu výborným šachistom. Úspech znamenal pribúdanie peňazí do kasy, ktoré predbehlo všetky očakávania.

Niekedy však z kasy aj nečakane ubudlo. Napríklad vtedy, keď dvaja podnikaví bratia – dvojčatá, zostrojili vlastný šachový automat. Konkurencia Mälzela veľmi neznepokojila, skôr sa obával, že neskúsení plagiátori budú pristihnutí pri podvode a vlna, ktorá vypukne, zasiahne aj jeho. Vstúpil s bratmi do jednaní a kúpil od nich mašinu za 1000 dolárov a túto rozobral. Ďalší konkurenčný automat - skonštruovaný Belkomom, ho vyšiel omnoho drahšie – na 5000 dolárov. No tento stál za to: Mälzel ho prezbrojil na hráča kariet a rozšíril tak repertoár svojich ilúzií.

Osud mu pripravil aj ťažšie skúšky. V roku 1834 sa objavil vo francúzskej tlači už prečísny popis princípu činnosti šachového automatu - konkrétne išlo o článok Jacquesa François Moureta v parížskom žurnále „Pestré obrázky“. Čo priviedlo dlhoročného pomocníka Mälzela odkryť tajomstvo? O tom sa možno iba dohadovať. Mouret, ktorý stratil niekdajšiu šachovú silu, sa podľa všetkého očítoľ na dne. Dávne

priateľstvo s fľašou vyžadovalo peniaze a on sa rozhodol výhodne vysporiadať s cudzím tajomstvom. Mouret sa bezohľadne ponáhlal - choroba mu podlamovala sily, umrel o tri roky neskôr vo veku 50 rokov. Mälzel dostal ďanok od svojich francúzskych priateľov (exemplár časopisu bol nájdený v jeho osobnom archíve). Radosť mu, koniec koncov, nepriniesol, ale až tak veľké nebezpečenstvo pre neho nepredstavoval. Mouret síce pomenoval majstrov hrajúcich v automate, avšak zamľčal spôsoby maskovania a riadenia. Keďže prenos masových informácií ešte nebol taký rýchly a všemočný ako dnes, zrada Moureta v Amerike veľmi široký ohlas nenarobila.

Ale keď sa chytil do práce vynikajúci americký spisovateľ Edgar Allan Poe, Mälzel podchopil, že jeho hra začína byť prehratá. Poe navštívil niekoľko produkcií automatu v Richmonde a napísal analytický článok „Šachový hráč Mälzela“, kde s jemu vlastnou presvedčivosťou dokázal objasniť celú mystifikáciu. Článok bol po prvý raz publikovaný v roku 1836 v aprílovom čísle časopisu „Literárny kuriér Juhu“ bez podpisu, ale autorstvo bolo čoskoro zistené.

Predvážanie Turka už potom nevyvolávalo dostatočný záujem a majitelia koncertných sál vynechávali Mälzela zo svojho programu. Začali sa vážne problémy, Mälzel sa zmietal v Spojených štátoch ako štvaná zver, Európa bola voči nemu rezervovaná a Rusko sa rozprestieralo kdesi na konci sveta. Rozlúčiť sa s Turkom nemohol – do tej existencie bez duše vložil príliš veľa síl a s jeho prezentáciou bolo spojené príliš veľké úsilie. Mälzel bol na automat hrdý tak, ako keby ho bol sám zostrojil. Zostala mu posledná úniková cesta – Latinská Amerika.

Rok 1838 ho zastihol v Havane. A tu mu osud zasadil strašný úder. Nešťastie prišlo nečakane a neodvratne: Schlumberger ochorel na tropickú chorobu - žltú horúčku a zomrel. Mälzel bol zúfalý. Osamelý bezdomovec si obľúbil svojho pomocníka ako syna a už dávno sa s ním delil aj o strechu a stôl. Počas desiatich rokov sa stali nerozluční. Smrť Schlumbergera bola tragédiou, ktorá dovtedy neohybného Mälzela zlomila. Vynikajúci mechanik a vynálezavý podnikateľ sa naraz premenil na bezmocného 66-ročného starca. Všetko pre neho stratilo zmysel. Mälzel naložil svoj majetok na brigu „Otis“, smerujúcu z Havany do Philadelphie. Bol celkom zničený a nezhovorčivý, takmer nevychádzal z kajuty. Mälzelovi, ktorý hral rád šach, neprinieslo radosť ani niekoľko partií s kapitánom lode. Hral obzvlášť slabo a roztržito. Mälzela našli mŕtveho 21. júla 1838 v jeho kajute a podľa námornického zvyku ho pochovali v oceáne.

Posledný majiteľ

Keď priplávala loď do Philadelphie, pozostalosť po ňom prevzal jeho priateľ John Ohl, majiteľ mechanických dielní, ktorému nebohý dlhoval veľkú finančnú časťku a majetok nebohého vydražil. Dražba pozostalosti sa konala 14. septembra 1838 vo Philadelphii. Ako prvý sa dostal do dražby Turek, ktorého Ohl ocenil na 400 dolárov – keď sa nenašiel kupec, Ohl si ho ponechal. Na jar 1840 ho potom predal za túto sumu Dr. Johnovi Kearsleyovi Mitchellovi, známemu profesorovi medicíny na Jefferson College – inak bývalému domácomu lekárovi Poea, chemikovi a milovníkovi šachu.

Mitchell sa obával, že ak automat neodkúpi, jeho tajomstvo bude navždy stratené. Použil neobyčajný spôsob ako získať potrebné peniaze. Založil klub, ktorého každý člen zaplatil 5 alebo 10 dolárov, aby mohlo byť tajomstvo Turka odhalené. Keď mal

pohromade 75 ňenov, čo prinieslo spolu 500 dolárov, kúpil Mitchell Turka a napäto akal príchod piatich debien, v ktorých bol automat zabalený. Turka dchel čo najskôr zostaviť – ten však svoje tajomstvo neodhalil tak jednoducho, pretože v debnách sa nenachádzali iba komponenty šachového automatu, ale aj iného automatu z vlastníctva Mälzela a niektoré dôležité časti Turka naopak chýbali (napr. šaty, nohy, fajka, časti hlavy, súčastky). Možno to bolo zo strany Mälzela opatrenie urobené z opatrnosti pre prípad, ak by niekto skúsil otvoriť debnu s Turkom a dchel pomocou preskúmania jej obsahu prísť na jeho tajomstvo.

Mitchell musel preto pracne prehľadávať ďalšie debny v Ohlovom sklade. Celé leto roku 1840 venoval každú voľnú minútu štúdiu správ o jeho predvážaní, teóriám o spôsobe jeho nnosti a príprave Turka na jeho opätovné predvážanie. Aj za pomoci svojich priateľov vyriešil všetky záhady a pripravil automat na použitie. V prvý septembrový týždeň bol už Turek - po dvojročnej prestávke, pripravený na prvé predstavenie. Počas nasledujúcich týždňov urobil predstavenia pre svojich príbuzných a priateľov z klubu³¹.

Keď odhbol záujem o tieto predstavenia, nejaký čas ešte Turek slúžil ako hračka pre miestnych šachistov. V roku 1840 Mitchell automat rozobral a odovzdal ho do Philadelphského múzea na večný odponok. Ten rok možno považovať za posledný rok života veľkého šachového automatu. Tak ako aj jeho tvorca Kempelen, aj on sa dožil 70 rokov.

O niečo neskôr sa stroj stal exponátom v múzeu rarít Charlesa Wilsona Peale vo Philadelphii. Turek stál zabudnutý a nehybný v prázdnom rohu múzea pod schodami, dokým ho náhodný požiar 25. júla 1854 nepremetil na kôpku popola. Podobalo sa to na oneskorenú kremáciu... Tragické finále! Všetky vystupujúce hlavné osoby grandióznej šachovej epopoje bez stopy zmizli z povrchu zeme³².

Čím bol automat svetový?

Život šachového automatu bol dlhý, plný búrlivých udalostí. Precestoval dva kontinenty, odohral tisíce partii, burcoval mozgy, podnecoval spory. Množstvo publikácií, venovaných šachovým hrdinským nom Turka, sa vyjadruje trojciferným ísлом.

V 18. a 19. storo bola najviac rozvinutou vedou mechanika. Pod jej vplyvom sa formovala takzvaná mechanistická mapa sveta. Všetko dianie v ľubovoľnej oblasti života sa skúmalo ako prejav nemenných zákonov mechaniky. Keby pre akýkoľvek moment, hovoril francúzsky vedec Pierre Laplace, boli známe všetky sily pôsobiace v prírode a vzájomné usporiadanie ich častí, bolo by možno s absolútnou presnosťou urť, čo sa vo Vesmíre stalo, a čo sa stane v budúcnosti. Viera vo všemohúcnosť mechaniky bola tak veľká (a šachová hra tak málo preskúmaná), že automat Kempelena sa mohol vnímať ako nejaký „absolut“, schopný urť správne odpovede v závislosti od meniacej sa konfigurácie na šachovej doske. Stroj sa javil vrcholom technickej tvorivosti,

³¹ Tom Standage: Der Türke, Frankfurt 2002, str. 161 – 162.

³² Chenkin: Odisseja šachmatnogo avtomata, časť 1, str. 12 – 16.

vynálezca sa vyzdvihoval do nebies. Tu je malý úryvok z článku napísaného v roku 1783 francúzskym žurnalistom Chrétienom de Medelom: „Najodvážnejšia túžba, ktorá ovládala mechanikov, bola túžba po stroji, ktorý by sa podobal čo najviac ako vzhľadom tak aj pohybom na človeka – korunu tvorstva. No Kempelen nielen sníval, on aj pretvoril sen na skutočnosť a jeho šachista bol nesporne najobdivuhodnejší spomedzi všetkých kedykoľvek existujúcich...“

Úplne iným tónom bolo zafarbené rozprávanie významného dejateľa francúzskeho osvietenstva Friedricha Melchiora baróna von Grimma: „Hoci nikto nemohol prísť na stopu metódy, za pomoci ktorej vynálezca riadi stroj, javí sa očividným, že postupnosť a rôznosť rozumných ťahov, ktoré nebolo možné predvídať skôr, nemohli byť uskutočnené strojom, ak by sa nenachádzal pod neustálym vplyvom mysliacej bytosti“.

Také boli názory, taký bol obsah sporu, ktorý sa zrodil vznikom šachového automatu na veľkej európskej scéne. Odvtedy desiatky uznávaných autorov brali do rúk perá, aby objasnili princíp činnosti a zariadenia automatu. Niektorí boli k vyriešeniu tajomstva celkom blízko, druhí len poodhaľovali oponu - no prešli roky, kým sa zjednotilo úsilie najbystrejších umov Európy a Ameriky a tajomstvo dvoch storočí bolo nakoniec vyriešené. Bolo však naozaj vyriešené? Ak sa pozrieme na úsilie každého výskumníka zvlášť, je vidieť, že nikomu z nich sa nepodarilo spojiť do jedného všetky technické a iluzionistické detaily automatu...

„Ani jeden mysliaci človek nepochybuje, že hru automatu ovláda živý šachista. Ale akým spôsobom sa skrýva a ako ovláda stroj – to je gordický uzol, ktorý sa častejšie rozoberal ako rozmotával“ - napísal nemecký učenec Lorentz Beckmann ešte v roku 1785. Aj dnes, ak berieme do úvahy technické možnosti tej doby (ešte neboli vynájdené ani zápalky), nemôžu vyriešiť ani to, akým spôsobom zisťoval do automatu vtesnaný šachista premiestňovanie figúr na šachovnici, ako uvádzal do činnosti mechanizmus a k tomu všetkému zostal nespozorovaný. Skúsený mechanik a nesmierny výmyselník Kempelen postavil do cesty pozorovateľom množstvo prekážok a zákerných pascí. Vymyslel dômyselný maskovací manéver operátora, vynášiel originálny systém signalizácie, skonštruoval vyrovnaný mechanizmus riadenia, nakoniec zobral do úvahy aj psychológiu divákov a emocionálne zafarbenie predstavenia.

No hlavným objavom Kempelena bol samotný šach. S úmyslom vystihnúť predstavivosť ľudí, sotva mohol vybrať lepší model. Poľudštiť stroj a pritom neprekročiť hranice pravdepodobného sa dalo najlepšie prostredníctvom šachu. Symbióza šachu a automatizácie sa ukazuje osožnou pre rozvoj vedy budúcnosti – kybernetiky. Šach sa stal pre kybernetiku niečo ako tvorivé laboratórium alebo skúšobný kameň pre počítače. Apoštoli novej vedy zahrnuli Kempelena do svojej viery. Súčasné knihy o kybernetike nezriedka začínajú rozprávaním o jeho šachovom automate.

Až v roku 1857 vyšla skutočne fundovaná správa o Turkovi. Bola spracovaná Silasom Weïrom Mitchellom, ktorého otec bol posledným vlastníkom automatu. Mitchellov popis tajomstva Turka sa objavil v sérii článkov pod titulkom „Posledná správa o šachovom veteránovi“ vydanom v new yorskom magazíne Chess Monthly. Správa sa zakladala na Mitchellových vlastných spomienkach a poznámkach jeho otca. Boli spomenuté aj niektoré staré anekdoty, v ktorých sa opakovali veci, týkajúce sa Turka (napríklad o partiách, ktoré hral proti Jurajovi III. a Ľudovítovi XV.), ktoré obsahovali niektoľko chýb z hľadiska predvádzania automatu. Spolu s dokumentami z

posledných dní Turka vo Philadelphii však bolo predložené úplné odhalenie tajomstva šachového automatu.

Vysvetlenie

Turek bol naozaj riadený schovaným hráčom, ktorý počas celého predstavenia sedel v skrinke automatu. Drôtky, strunky, špirálky boli rovnako potrebné ako sklopné dvierka vo vnútri alebo v zadnej časti skrinky za automatom alebo magnety³³.

Z dobového popisu však stále nebolo jasné, ako vyzeral automat detailne zvnútra a na akých princípoch boli skonštruované jeho jednotlivé časti, mechanizmus prenosu ťahov od figúriny k schovanému hráčovi a opačne - prenos ťahu vykonaného schovaným hráčom na vonkajšiu šachovnicu. Preto sa pokúsím popísať podľa mňa najpravdepodobnejší princíp jeho činnosti a konštrukcie:

V ľavej časti skrinky (od diváka) bola maskujúca prepážka so zrkadlom. Oddeľovala trup schovaného šachistu od mechanizmu zloženého z ozubených koliesok, pričom zrkadlo zakrývalo trup sediaceho a opticky zdvojnásobovalo priestor, v ktorom bol umiestnený "hodinový" mechanizmus. Tým vytváralo dojem, že v priestore je umiestnený iba ten mechanizmus. Šachista sedel na sedadle (posuvnej doske na valčekoch) za mechanizmom. Mal pritom vystreté nohy, ktoré boli v spodnej časti skrinky v priestore zásuvky umiestnené akoby „vo vzduchu“ tak, aby mohla byť zásuvka vytiahnutá bez ich dotyku, a teda po vytiahnutí bola zdanlivo prázdna. Nad jeho nohami (v časti pod šachovnicou) bolo napnuté súkno, ktoré vyvolávalo dojem pevného dna tejto časti skrinky. Prepážka (zrkadlo) pred pravým ramenom šachistu sa zaklopila (do pravého uhla) jeho predklonením, posunutím na sedadle a pokrčením nôh tak, že sa stala súčasťou bočnej steny a dostala sa za jeho chrbát. Prítom sa hráč presunul do priestoru pod šachovnicou natoľko, že mu to stačilo, aby zaujal s trupom „pracovnú“ polohu. Majiteľ automatu ukazoval pred predstavením vnútro automatu, aby obecenstvo presvedčil, že sa tam nikto neschováva. Najprv otvoril ľavé predné (od obecnstva) dvierka. Vtedy bol schovaný hráč vo vyššie opísanej polohe, takže bolo vidno iba súkolie oddelené bočnou stenou od ostatného priestoru skrinky. Majiteľ potom otvoril aj malé dvierka na zadnej strane skrinky (pred pravou rukou figúriny). Pred týmito dvierkami pridržal horiacu sviečku, ktorú mal v ruke, aby diváci videli celý priestor tejto časti. Tak predviedol, že v celom priestore je iba spomínaný mechanizmus. Následne zavrel zadné dvierka a prešiel znovu k prednej strane skrinky (smerom od divákov). Súčasne si hráč pomaly vystrel nohy a narovnal sa z predklonu. Tým sa jeho trup na posuvnom sedadle znovu dostal za hodinový mechanizmus. Pred pravé rameno sa späť preklopilo maskovacie zrkadlo zdvojnásobujúce priestor pred ním. Nad nohami sa naplo súkno (zdanlivo) tvoriace spodok skrinky. Pravdepodobne sa majiteľ pred otvorenými dvierkami na malú chvíľu aj zastavil, aby trochu maskoval pohyb vo vnútri skrinky a možno to ani nemusel urobiť. Potom otvoril dvierka pred figúrinou a vytiahol zásuvku. Na najstaršom zobrazení automatu sú dvierka jednokrídlové, na niektorých neskorších zobrazeniach sú dvojkrídlové - možno nastala ich zmena pri niektorej

³³ Tom Standage: Der Türke, Frankfurt 2002, str. 166.

rekonštrukcii. Teraz boli súčasne otvorené všetky dvierka aj zásuvka, takže diváci mohli vidieť na vlastné oči, že vnútrošok celej skrinky je prázdny a nie je tam nikto schovaný.

Po ľavej ruke figuríny pri skrinke stál nevelký stolík. V čase predstavenia naň obsluha postavila malú škatuľku (kam občas pozerala tajnostkárskym spôsobom). Na otázky divákov odpovedala, že sa v škatuľke nachádza „hlavné tajomstvo“, bez ktorého automat nemôže hrať. Od ľavej ruky Turka viedol cez jeho rameno a trup do skrinky pantografický prevod - v ľavom ramene Turka bolo umiestnené „veľké rameno pantografu“ spojené prevodom s „malým ramenom“, na konci ktorého bolo umiestnené namiesto prstov niečo podobné ako „zobák“ na uchopenie šachovej figúrky na malej šachovnici.

Treba si uvedomiť na tú dobu neuveriteľnú presnosť, keď uchopenie malej figúrky na malej šachovnici vo vnútri stolíka „zobákom“ na konci malého ramena pantografu, okamžite prenieslo tento pohyb tak, že prsty ľavej ruky Turka, ktoré boli na konci veľkého ramena, súčasne a presne uchopili tú istú figúrku na veľkej šachovnici. Po vykonaní ťahu položil Turek svoju ľavú ruku na vankúš (kvôli utlmeniu zvuku), na ktorom spočivala jeho ruka pred začiatkom partie. Prenos ťahu na vonkajšiu šachovnicu bol vykonaný tak, že ukrytý hráč uchopil „zobákom“ na vnútornom konci pantografu na svojej malej šachovnici vo vnútri skrinky figúrku, vonkajšia strana pantografu - ľavá ruka Turka, spojená so „zobákom“ pantografickým prevodom, uchopila súčasne na veľkej šachovnici na stolíku tú istú figúrku. V každej z figúrok bol zabudovaný malý permanentný magnet a v strede každého políčka pod šachovnicou visela špirálka. Na každú z týchto špirálok bol nasadený kotúčik z plechu s dierkou v strede. Pliešok sa pohyboval po špirálke tak, že keď Turek zodvihol zo šachovnice figúrku, ktorá mala vo vnútri magnet, pliešok pod políčkom pomaly po špirálke kĺzal dolu. Keď figúrku Turek pri ukončení ťahu položil, pliešok pod políčkom, na ktoré figúrku položil, sa pomaly po špirálke vyšplhal hore až tesne pod príslušné políčko. Tak nemohli ujst' pohyby figúr na vonkajšej šachovnici pozornosti schovaného šachistu.

Turek navyše pohyboval ústami a vedel vyslovovať napr. šach, mat, resp. pat. Na stolíku bola zapálená väčšia sviečka, aby zakryla svetlo menšej sviečky, ktorú používal šachista ukrytý vo vnútri automatu. Aby zamaskovala činnosť schovaného hráča bol použitý už spomenutý mechanizmus s ozubenými kolieskami na spôsob hodinového stroja umiestnený v časti skrinky pod pravou rukou figuríny, ktorého naťahovací mechanizmus bol umiestnený v chrbte figuríny. Vzbudzovalo to dojem, že je zdrojom nielen pohybu, ale aj prepočtov variant. Tento mechanizmus bol naťahovaný niekoľkokrát počas každej partie.

Plne funkčná replika

Neskôr bolo vyrobených a vystavených viacero napodobení Turka. Pravdepodobne najdokonalejšia existujúca napodobenina, a to ako vizuálne tak aj funkčne, je na obrázku. Túto repliku zostrojil John Gaughan.

Zdroj: <http://boingboingnet/2012/02/20/gaughan.html>

Tento profesionálny kúzelník bol zároveň expert pre dejiny mágie a konštruktérom príslušných pomôcok. V roku 1971 si v Los Angeles otvoril vlastnú dielňu na výrobu rekvizít. Výrobe kópie automatu venoval 18 rokov, počas ktorých viackrát začal celkom od začiatku. Bol prekvapený, keď zistil, že zhotovenie a nastavenie pantografu je síce nákladné, ale ani nie tak komplikované, ako to na začiatku predpokladal. Zrekonštruoval aj magnetické šachové figúrky (drevené figúrky so vstavaným permanentným magnetom vo vnútri) a tenké kovové kotúčky pod šachovnicou, ktoré viseli na špirálovite stočených drôtikoch. Mali byť nastavené tak, aby kotúčky po premiestnení figúrky z políčka klesali po špirálke asi 30 sekúnd, aby hráč v skrinke nemusel stále hľadiť na spodnú stranu šachovnice, aby neprepásoł žiadny ťah súpera. V novembri 1989 bol zrekonštruovaný Turek pripravený na svoje prvé predstavenie, v rámci konferencie o dejinách mágie, ktorá sa konala v Los Angeles.

Nanovo vytvorený Turek vyzeral, až na malé odchýlky, presne rovnako a mal aj rovnaké vlastnosti ako originál. Mal však aj drobné vylepšenia - Gaughan doplnil predvádzanie o dve veci: šikmo za Turkom zavesil jedno zrkadlo tak, že divák videl šachovnicu (a týmto spôsobom mohol sledovať hru) a nechal Turka hrať nie proti živému súperovi, ale proti počítaču. Gaughan sa zriekol zovňajška Kempelenovej tajomnej skrinky a namiesto osvetlenia vnútrajška Turka pomocou sviečky použil elektrické svetlo – a tak sa oba pôvodné svietniky stali nepotrebnými.

Aj keď pre pantograf bolo potrebné veľké množstvo komplikovanej mechaniky, Gaughan nepovažoval Turka za výnimočne zázračné dielo techniky, ale skôr za geniálny príklad kúzelnického umenia. Znalosti o mechanickom spôsobe činnosti Turka sú, podľa jeho názoru, iba šťastí vysvetlením jeho neobyčajnej príťažlivosti, keď aparát dlhé desaťročia pôsobil na svoje publikum. K tomu, aby sme sa pokúsili úplne pochopiť skutočnú súčasť svojho predvádzania, treba tiež zohľadniť umenie predviesť

mágiu. Aj to sa nakoniec Gaughanovi podarilo a sám vyhlásil: „To je klasa! To je skvostná mágia! To je dobré divadlo!“

Prostredníctvom rekonštrukcie Kempelenovho automatu Gaughan dokázal, že Mitcheľov výklad činnosti mechanizmu bol správny a kombinácia s pantografom a magnetickými šachovými figúrkami skutočne funguje.

Ako vieme, automat bol zhotovený v roku 1769 a zhorel v roku 1854. Vieme si však predstaviť, že aparátúra pozostávajúca z veľkej časti z dreva by v časoch, keď ešte prakticky neexistovala konzervačná chémia, mohla vydržať 85 rokov? Je možné, že sa niektorá z napodobení tohto automatu zachovala z tých čias dodnes?

Je pravdepodobné, že Mälzel pri rekonštruovaní automatu okolo roku 1804 vytvoril viacej kópií. Nepriamo to potvrdzuje to aj nasledovná historka: V roku 1945 sa jeden z francúzskych vojakov spojeneckých okupačných oddielov potíkal so skupinou kamarátov po zbombardovaných štvrtiach Viedne a náhodne objavili v pivnici starého domu figurínu Turka - šachistu aj so stolíkom. Údajne bol automat úplne zničený, chýbalo mu mnoho súčastok konštrukcie a oblečenia, nezachovali sa ani žiadne ďalšie k nemu príslušné rekvizity. Nálezca previezol Turka do Paríža a tam sa automat po celkovej obnove objavila v parížskom obchode so starožitnosťami. Po čase z nej urobila fotografiu pani Chaudé de Silans³⁴ a v roku 1953 ju uverejnila v časopise „Semaine du Monde“³⁵. Presný pôvod figuríny nebol bližšie zistený, možno však s veľkou pravdepodobnosťou predpokladať, že to mohla byť jedna z kópií pôvodného Kempelenovho automatu³⁶.

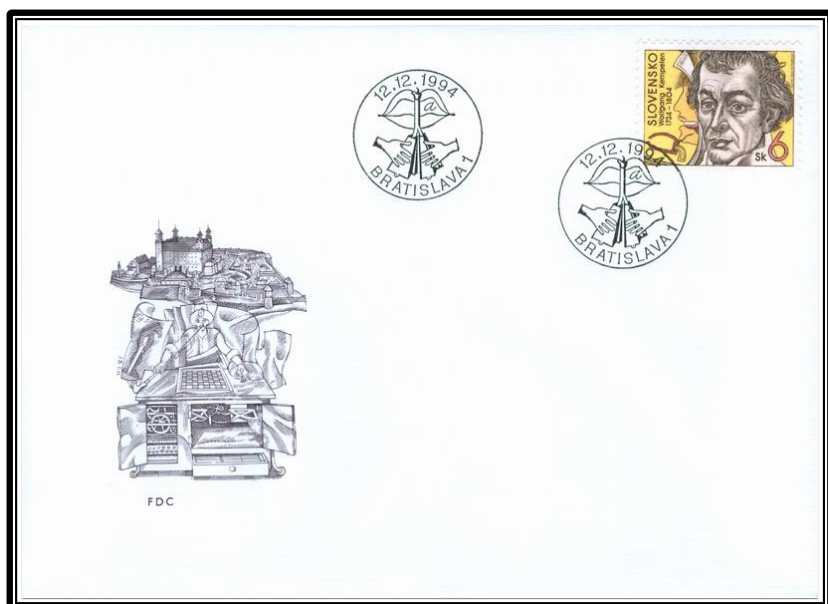
Je však málo pravdepodobné, žeby nejaká pôvodná replika šachového automatu – Turka, prežila až do súčasnosti. A tak šachový automat Wolfganga von Kempelena, jedného z prvých známych šachistov Bratislavy, je dnes už len krásna šachová legenda - zaujíma o to viac, že je skutočná.

Legenda sa nám pripomína na poštových známkach...

³⁴ Chaudé de Silans (9.3.1919 - 5.5.2001), francúzska novinárka a priekopníčka ženského šachu. V turnaji o majsterku sveta v Moskve 1949/1950 skončila ako najlepšia nesovietska šachistka, ako prvá žena hrala mužský šampionát Francúzska a ako prvá žena hrala na šachovej olympiáde za družstvo mužov.

³⁵ J. Veselý: Der Schachautomat Wolfgang von Kempelen (Revue FIDE 1965, č. 2, str.67).

³⁶ Jerzy Gyżicki: Šachy všech dob a zemí, Praha 1975, str. 143.

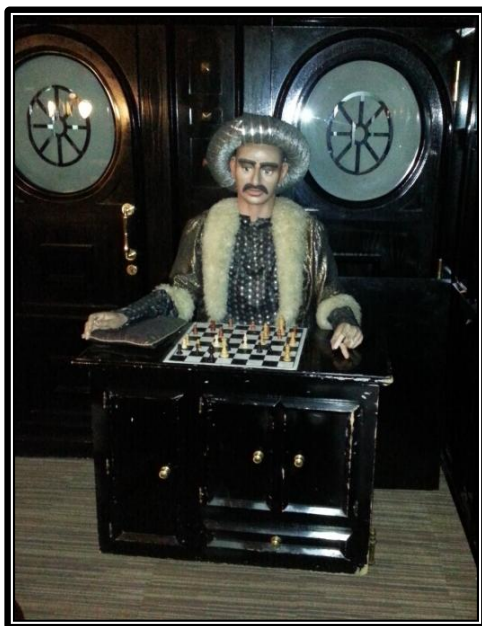
Kempelen na známke vydanej v roku 1994, archív: V. Hrtko

... môžeme ju nájsť vo výtvarnom umení – v Blansku (Česká republika) v Penzióne Sýpka nájdeme jej moderné prevedenie od sochára Makovského...

Moderná socha v Blansku, foto: V. Chládek, 2014

... a jej stopu nájdeme aj v Bratislave, v kaviarni Roland na Hlavnom námestí č. 5.

Napodobnina Turka, foto: J. Soršák, 2014

Zdá sa, že šachový automat Wolfganga von Kempelena nás všetkých prežije...

Rozhovor s Jozefom Soršákom

Ste jeden z najväčších znalcov našej šachovej histórie. Čo Vás viedlo k tomu, že ste sa rozhodli napísať príspevok práve o šachovom automate?

„Wolfgang von Kempelen a jeho šachový automat sa stali mojou srdcovou záležitosťou. V časopise REVUE FIDE (ročník 1965, číslo dva) som čítal článok o šachovom automate, ktorý ma zaujal. Mal som aj český preklad Gyžického Šachy všech dob a zemí a I. diel knihy História maďarského šachu, ktoré obidve vyšli v roku 1975 a bola v nich aj kapitola o Kempelenovom šachovom automate. Povedal som si, že sa k tomu niekedy vrátim a táto príležitosť prišla v roku 2003. Slovenské národné múzeum začalo pripravovať akcie k 200 výročiu úmrtia Kempelena a ja som bol za SŠZ poverený zúčastniť sa na tejto akcii. Nakoniec z toho nič nebolo, ale ja som si povedal, že začnem spracovávať históriu slovenského šachu od začiatku. A ako prvú kapitolu v tomto som si vybral Kempelena.

Podotýkam, že rytiera v poľských službách Holuba (pôvodom zo Slovenska z prelomu 11. a 12. storočia) a šľachtica Mórica Beňovského, som pôvodne nevnímal ako súčasť našej histórie - zaradil som si ich tam len nedávno. Kempelen bol teda pre mňa až donedávna prvým šachovým fenoménom v histórii šachu na Slovensku.“